

بررسی رباعیات عصمت بخارایی

۱۹۹-۲۱۴

چکیده: عصمت بخارایی از شاعران نامدار ماوراء النهر در اواخر قرن هشتم و اوایل قرن نهم بود. اشعار او در زمان حیاتش رواج و روایی فراوانی داشت. وی به روایتی در سال ۸۲۹ و به روایت دیگر در ۸۴۰ ق درگذشت. بساطی سمرقندی و خیالی بخارایی از شاگردان او بودند و سلطان خلیل نوّه تیمور، برای او احترام زیادی قائل بود. دیوانی که از عصمت بخارایی موجود است، دربردارنده ۷۵۰۰ بیت شعر اعم از قصاید، غزلیات، قطعات، رباعیات، ترجیحات و مفردات است. این کتاب با اینکه یک نوبت در سال ۱۳۶۶ به چاپ رسیده، فاقد ویژگی‌های یک تصحیح علمی است. در بررسی نسخه چاپی و چند دستنویس کهن دیوان عصمت بخارایی، مشخص شد که در سده نهم هجری یکی از گردآورندگان دیوان عصمت، رباعیات کمال اصفهانی، انوری، اوحدی مراغه‌ای و دیگران را به دیوان او الحاق کرده است. همچنین، برخی از رباعیات مسلم شاعر، از چشم مصحح دیوان او پوشیده مانده است. هدف این مقاله، بررسی این دو موضوع است.

کلیدواژه: عصمت بخارایی، شعر دوره تیموری، رباعی، رباعیات سرگردان، رباعیات الحاقی

A Study on the Quatrains of 'Iṣmat Bukhāraāi
Seyed Ali Mirafazli

Abstract: Iṣmat Bukhāraāi was one of the famous Transoxiana poets in the late 8th and early 9th centuries. His poems were very popular during his lifetime. According to one narration, he died in 829 and another narration in 840 AH. Basāṭi Samarkandi and Khiyāl Bukhāraāi were among his students, and Sultan Khalil, the grandson of Timur, had great respect for him. The Divan, which exists now and is attributed to Iṣmat Bukhāraāi, contains 7,500 verses of poetry, including odes, sonnets, fragments, quatrains, tarjiats and monographs. Although this book was published once in 1366, it lacks the characteristics of a scientific edition. In the examination of the published version and some old manuscripts of his Divan, it was found that in the 9th century, one of the compilers of his Divan added the Quatrains of Kamāl Esfahani, Anvri, Ohadi Maraghei and others to his Divan. Also, some definitive quatrains of the poet have not been included by the editor of his Divan. The purpose of this article is to examine these two issues.

Keywords: 'Iṣmat Bukhāraāi, Timurid period poetry, quatrains, wandering quatrains, supplementary quatrains

بحث حول رباعيات عصمت بخارااي
السيد علي ميرافزلي

الخلاصة: عصمت بخارااي هو أحد الشعراء المشهورين في بلاد ما وراء النهر في أواخر القرن الثامن وأوائل القرن التاسع الهجريين، وقد راجت أشعاره في فترة حياته وحظيت بقبولٍ واسع. أما وفاته فكانت طبقاً لأحد الأقوال سنة ٨٢٩، أو سنة ٨٤٠ هجرية طبقاً لقولٍ آخر.

وكان من تلامذته بساطي السمرقندي وخيالي البخارااي، وكان السلطان خليل - حفيد تيمور - يكره له احتراماً فائقاً. والديوان الموجود لهذا الشاعر يتضمّن ٧٥٠٠ بيتٍ من الشعر بين قصيدةٍ وغزليّات وقطعات ورباعيات وترجيعات ومفردات. وهذا الديوان تمت طباعته مرّة واحدة في سنة ١٣٦٦، إلا أنّها طبعة تفتقر إلى مقتضيات التصحيح العلمي. فعند التأمل في النسخة المطبوعة ومقارنتها مع عددٍ من النسخ الخطيّة القديمة لهذا الديوان يتضح أنّ أحد الذين قاموا بتجميع ديوان عصمت البخارااي في القرن التاسع الهجري قد ألحق به عدداً من الرباعيات التي تعود إلى كمال الأصفهاني والأنوري والأوحدي المرغاهي وغيرهم من الشعراء.

ومن جانب آخر فإنّ هناك بعض الرباعيات التي لا مجال للشكّ في انتسابها إلى الشاعر قد خفيت عن أنظار مصحح ديوانه. والهدف من هذه المقالة هو البحث في هذين الموضوعين. المفردات الأساسيّة: عصمت البخارااي، شعر الفترة التيموريّة، الرباعيّ، الرباعيات التامة، الرباعيات الملحقة.

عصمت الله بخارایی فرزند خواجه مسعود و متخلص به «عصمت» و «نصیری»، از شاعران نامدار ماوراء النهر در اواخر قرن هشتم و اوایل قرن نهم بود. دولتشاه سمرقندی که حدود نیم قرن بعد از او می‌زیسته، گوید: «غزلیات عاشقانه و سخنان عارفانه خواجه عصمت در روزگار شاهرخ شهری عظیم یافت؛ چنان‌که مردم را از مطالعه و ملاحظه سخنان فضیله‌ی گذشته یاد نیامدی. و ایوم، سخنان خواجه متروک است» (تذکره الشعراء، ۳۵۸). عصمت بخارایی در شعر، مربی سلطان نصیرالدین خلیل (د. ۸۱۴ ق) نواده امیر تیمور گورکانی بود: «در روزگار دولت سلطان خلیل، انارالله برهانه، خواجه عصمت تربیت کئی یافته و شاهداده او را احترامی زاید الوصف می‌داشته، دائما انیس و جلیس شاهزاده بودی [...] و سلطان خلیل علم شعر را از خواجه تعلیم گرفت» (همان، ۳۵۷). به گفته دولتشاه، بساطی سمرقندی و خیالی بخارایی از شاگردان او بودند (همان، ۳۵۲، ۴۲۰). عصمت، بعد از مرگ سلطان خلیل انزوا پیشه کرد و به روزگار حکمرانی الغ بیگ به سال ۸۲۹ ق درگذشت (همان، ۳۶۱). میرخواند و به پیروی از او بلیانی تاریخ مرگ او را ۸۴۰ ق نوشته‌اند (حبیب السیر، ۳: ۵۵۰؛ عرفات العاشقین، ۴: ۲۴۸۸).

تقی کاشانی، ابیات دیوان عصمت را ده هزار بیت نوشته (خلاصه الاشعار، برگ ۱۹۸ پ)، اما آنچه فی الحال باقی است، حدود ۷۵۰۰ بیت شعر، شامل قصاید، غزلیات، قطعات، رباعیات، ترجیعات و مفردات است. به رغم آنکه از دیوان عصمت بخارایی نسخه‌های متعدد باقی است (رک. فهرستگان، ۱۵: ۶۰۸-۶۱۰)، در تصحیح اشعار او اهتمام کافی صورت نگرفته و بر آنچه به سال ۱۳۶۶ به همت احمد کرمی چاپ شده، نام تصحیح نتوان نهاد؛ چرا که در مقدمه آن نه نسخه‌های مورد استفاده معرفی شده، نه گزارشی از روش تصحیح و شیوه‌گزینش متن موجود است. در بررسی رباعیات نسخه چاپی و انطباق آن با چند دستنویس کهن دیوان عصمت بخارایی مشخص شد که رباعیات تعدادی از شاعران دیگر، به دیوان خطی و چاپی او راه یافته است. از طرف دیگر، نسخه چاپی فاقد برخی از رباعیات شاعر است (شانزده رباعی). هدف این مقاله، بررسی این دو موضوع است. بنده، جدولی از نسخه‌های مورد بررسی تهیه کرده‌ام که در آن، کیفیت نسخه و تعداد رباعیات آن‌ها مشخص شده است:

نشانه	مشخصات نسخه	تاریخ	تعداد رباعی
سنا	کتابخانه مجلس سنا، شماره ۳۳۹	۸۲۱ ق	۴۱
پاریس	کتابخانه ملی پاریس، Supp.Pers.795	۸۴۸ ق	۲۵
بریتانیا	کتابخانه موزه بریتانیا، OR.3500	۸۶۴ ق	۵۰
فاتح	کتابخانه فاتح، شماره ۳۸۴۸	۸۷۲ ق	۵۵
مجلس	کتابخانه مجلس، شماره ۱۰۲۸	سده نهم ق	۵۵
دانشگاه	کتابخانه دانشگاه استانبول، F425	سده نهم ق	۴۱

نشانه	مشخصات نسخه	تاریخ	تعداد رباعی
فاتح ۲	کتابخانه فاتح، شماره ۳۸۴۷	سده نهم ق	۴۰
اسعد	کتابخانه اسعد افندی، شماره ۲۶۷۳	سده نهم ق	۳۱
راشد	کتابخانه راشد افندی، شماره ۱۲۶۰	سده دهم ق	۴۸

رباعیات الحاقی

یکی از ایرادهای مهم دیوان چاپی عصمت بخارایی در بخش رباعیات، درج رباعیات کمال اسماعیل اصفهانی، انوری، اوحدی مراغه‌ای و دیگران در بین رباعیات این شاعر است. با اینکه در مقدمه چاپ مذکور سخنی از نسخه یا نسخه‌های مورد استفاده کارگزار کتاب دیده نمی‌شود، به قرینه آنکه جناب کرمی در اغلب چاپ‌کرده‌هایش به دستنویس‌های کتابخانه مجلس اتکا داشته، بنده با تطبیق مندرجات نسخه چاپی با چند دستنویس دیوان عصمت بخارایی در گنجینه مجلس، حدس می‌زنم که ایشان، نسخه شماره ۱۰۲۸ آن کتابخانه را مرجع اصلی نقل اشعار قرار داده است، این منبع احتمالی، یعنی دستنویس شماره ۱۰۲۸ کتابخانه مجلس، فاقد تاریخ است، اما طبق نظر ابن یوسف شیرازی، در اواسط قرن نهم هجری و نزدیک به زمان مؤلف، کتابت شده است. کاتب این نسخه، خود را جلال غیاث فرج الله معرفی کرده و تعداد ابیات نسخه، ۷۵۰۰ بیت است (رک. فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، ۳: ۲۷۲-۲۷۵). تعداد رباعیات مندرج در نسخه چاپی ۵۳ رباعی است که با ۵۵ رباعی نسخه مجلس تطابق بسیار دارد و احتمالاً دو رباعی آن از چشم رونویس کننده، پوشیده مانده است. رباعیات نسخه مجلس، خوشاوندی‌هایی با نسخه شماره ۳۸۴۸ کتابخانه فاتح استانبول دارد. نسخه فاتح را کاتبی به نام شرف‌الدین حسین مهدی کتابت کرده و مشتمل بر دو دیوان است: دیوان ناصر بخارایی که در ۸۷۰ کتابت شده و دیوان عصمت بخارایی که در ۸۷۲ ق به اتمام رسیده است (رک. فهرست دستنویس‌های فارسی کتابخانه فاتح، ۲۴۲-۲۴۳). احتمال دارد دو نسخه مجلس و فاتح، از روی مرجع واحدی کتابت شده باشند. با اینکه این دو نسخه بیشترین رباعیات را در میان نسخه‌های دیوان عصمت بخارایی دارند، فاقد برخی از رباعیات او هستند. به نظر می‌رسد که یکی از گردآورندگان دیوان عصمت بخارایی بعد از مرگ او، ۱۸ فقره از رباعیات دیگران را به منظور پُر و پیمان کردن رباعیات عصمت به دیوان او افزوده باشد. سایر نسخه‌های مورد بررسی ما، هجده رباعی افزوده را ندارند. این هجده رباعی، در انتهای بخش رباعیات دو نسخه مجلس و فاتح جای گرفته‌اند و این مسئله نیز ظن الحاقی بودن آن‌ها را تقویت می‌کند. نزدیک‌ترین نسخه به دو

(۱) بین اوراق ۳۰۷ و ۳۰۸ این دستنویس افتادگی وجود دارد و بیت اول رباعی انتهای ورق ۳۰۷، با بیت دوم رباعی آغاز برگ ۳۰۸ منطبق نیست.

(۲) به دلیل جابه‌جایی اوراق در صحافی مجدد نسخه، فهرست نویسی متوجه رقم کاتب در بخش دیوان عصمت بخارایی نشده و سال ۸۷۰ ق را برای هر دو بخش نسخه یکسان دانسته است. در وضعیت فعلی نسخه، رقم دوم کاتب در میانه دیوان عصمت جای گرفته که حاکی از کتابت نسخه در رجب سال ۸۷۲ ق است (برگ ۸۴ پ).

نسخه مجلس و فاتح، از لحاظ تعداد رباعی، دستنویس موزه بریتانیاست که ۵۰ رباعی دارد. اما هیچ کدام از هجده رباعی الحاقی در این نسخه نیست. به جای آن، رباعیات دیگری آمده که جایشان در دو نسخه مذکور خالی است و جزو رباعیات نویافته شاعر محسوب می شود.

نه رباعی از رباعیات موجود در نسخه های مجلس و فاتح و دیوان چاپی عصمت بخارایی، از سروده های کمال اسماعیل اصفهانی (د. ۶۳۵ ق) است. این رباعیات در دیوان کمال بر مبنای چندین نسخه خطی معتبر، از جمله نسخه هایی با تاریخ ۶۸۸، ۶۹۹، ۷۲۱، ۷۲۲ و ۷۳۲ ق جای گرفته اند و کتابت آن ها قبل از تولد عصمت بخارایی بوده است. بنابراین، از مقوله «رباعی سرگردان» به شمار نمی روند و باید آن ها را «رباعی الحاقی» نامید. ما این رباعیات را بر اساس ضبط دیوان عصمت بخارایی نقل می کنیم که گاه تفاوت هایی با ضبط دیوان کمال دارد:

[۱]

بگشاد به خنده لعل جان پرور خویش تا بگشادم به گریه چشم تر خویش
 او مایه شادی است و من کان غم او گوهر خود نمود و من گوهر خویش

(مجلس، ۲۶۰ پ؛ فاتح، ۸۲ پ؛ دیوان چاپی، ۵۴۳؛ دیوان کمال، ۲۶۵)^۳

[۲]

رو مرغ نشاط را به پرواز گذار غم های جهان بر من غم ساز گذار
 تو شاد نشین و عمر در ناز گذار غم را به من و مرا به غم باز گذار

(مجلس، ۲۶۱ ر؛ فاتح، ۸۲ پ؛ دیوان چاپی، ۵۴۲؛ دیوان کمال، ۲۸۳)^۵

[۳]

آن دل که به جز سوی منت رهبر نیست بی روی دل افروز توام در خور نیست
 جان گرچه عزیز است، ولی جانب او از جانب رخسار تو نازک تر نیست

(مجلس، ۲۶۲ ر؛ فاتح، ۸۳ ر؛ دیوان کمال، ۲۸۳)^۶

۳) در سفینه کهن رباعیات (ص ۲۰۲) بی ذکر نام گوینده نقل شده است. این سفینه در اواخر قرن هفتم هجری فراهم آمده است.

۴) هر دو نسخه مجلس و فاتح: «در باز». در دیوان چاپی اصلاح شده است.

۵) جمال خلیل شروانی در اواسط قرن هفتم هجری رباعی را به اسم کمال اسماعیل آورده است (نزهة المجالس، ۲۵۰).

۶) دیوان چاپی عصمت بخارایی فاقد این رباعی است و جزو همان دو رباعی است که احتمالاً هنگام نقل، از چشم رونویس کننده افتاده است.

[۴]

گر در همه عمر خویش فرصت جوید
تا با من دل خسته حدیثی گوید
ناگاه ستیزه مرا، چشم رقیب
چون دیده نرگس از زمین می‌روید^۷
(مجلس، ۲۶۲؛ فاتح، ۸۳؛ دیوان چاپی، ۵۴۰؛ دیوان کمال، ۲۷۲)

[۵]

جان را ز غم تو هیچ خوشتر ناید
کار دل من جز به غمت برناید
وین دل که مراست، گر همه جان گردد
تا خون نشود به چشم اندر ناید
(مجلس، ۲۶۲؛ فاتح، ۸۳؛ دیوان چاپی، ۵۴۰؛ دیوان کمال، ۲۸۲)

[۶]

دل را هوس زلف دل‌ارای گرفت
یکباره شد اندر خم او جای گرفت
بر پای نهاد بند زلف مشکین
کاری است دراز این‌که در پای گرفت
(مجلس، ۲۶۲؛ فاتح، ۸۳؛ دیوان چاپی، ۵۳۶؛ دیوان کمال، ۲۵۴)

[۷]

وقت سحرش چو عزم رفتن بگرفت
دل را غم جانِ رفته دامن بگرفت
اشکم بدوید تا بگیرد راهش
در پی نرسید و دامن من بگرفت
(مجلس، ۲۶۲؛ فاتح، ۸۳؛ دیوان چاپی، ۵۳۶؛ دیوان کمال، ۲۲۸)^۸

[۸]

خونخواره یار مهربان، غمزه توست
مردافکن و مست و ناتوان، غمزه توست
بیمار که جان دهد، فراوان هستند
بیمار که جان ستاند، آن غمزه توست
(مجلس، ۲۶۲؛ فاتح، ۸۳؛ دیوان چاپی، ۵۳۶؛ دیوان کمال، ۲۷۰)^۹

(۷) نسخه فاتح: «زمینی روید؛ دیوان کمال: «زمین بر روید». این رباعی در نزهة المجالس نیز در دنباله یکی از رباعیات کمال اسماعیل نقل شده (ص ۵۹۰) و این نقل نیز گواه دیگری بر بی اعتباری انتساب آن به عصمت بخارایی است.

(۸) مصراع چهارم در دیوان کمال: «در وی نرسید». رباعی در خلاصة الأشعار فی الرباعیات ابوالمجد تبریزی به اسم کمال اسماعیل است (سفینه تبری، ۶۰۰). این نسخه، در سال ۷۲۱ ق گردآوری و کتابت شده است. در نزهة المجالس نیز بی نام گوینده دیده می‌شود (ص ۴۶۴).

(۹) این رباعی در نزهة المجالس به نام یمین اصفهانی است (ص ۳۰۳) و در سفینه کهن رباعیات به اسم شمس گنجه (ص ۱۶۸). جدا از بحث انتساب، هر دو منبع در قرن هفتم فراهم آمده‌اند. با توجه به درج رباعی در دوازه نسخه خطی دیوان کمال، به نظر بنده رباعی را باید از کمال اسماعیل دانست؛ خاصه آنکه در هر دو سفینه مزبور، رباعی در دنباله رباعی کمال اسماعیل نقل شده و احتمال خطای کاتب در درج عناوین وجود دارد. ضمن اینکه در رباعیات سرگردان، دواوین شعرا اگر نسخه‌های معتبر از آن در دست باشد، بیشتر قابل انکاست.

[۹]

گر سوز توام یک نفس آهسته شود از دود دلم، راه نفس بسته شود
در دیده از آن آب همی گردانم تا هرچه نه نقش توست از آن شسته شود

(مجلس، ۲۶۲ پ؛ فاتح، ۸۳ پ؛ دیوان چاپی، ۵۴۰؛ دیوان کمال، ۲۷۰)

سه رباعی از رباعیات انوری نیز در دیوان عصمت بخارایی دیده می‌شود. این سه رباعی، در هر دو نسخه خطی مجلس و فاتح، پشت سر هم هستند. حکمی که در مورد رباعیات کمال اسماعیل گفتیم، در مورد رباعیات انوری نیز جاری است و دستنویس‌هایی به تاریخ ۶۹۲، ۶۹۹، ۷۰۸ و ۷۶۸ ق مؤید انتساب رباعیات مذکور به انوری است. ضمن اینکه این رباعیات، در برخی سفینه‌های کهن هم به اسم انوری نقل شده است:

[۱۰]

تا طارم نه سپهر آراسته‌اند یا باغ جهان طبع پیراسته‌اند
در خار فزوده‌اند و گل کاسته‌اند چتوان کردن چو این چنین خواسته‌اند

(مجلس، ۲۶۱ پ؛ فاتح، ۸۲ پ؛ دیوان چاپی، ۵۳۹؛ دیوان انوری، ۹۸۱)

[۱۱]

خود عهد کسی، کسی چنین نگذارد کاندربد و نیک هیچ یادش نارد
جانا! ز وفا روی مگردان که هنوز خاک در تو نشان رویم دارد

(مجلس، ۲۶۱ پ؛ فاتح، ۸۳ پ؛ دیوان چاپی، ۵۴۰؛ دیوان انوری، ۹۷۲)

[۱۲]

تادست طمع بشستم از عالم پاک از گرد زمانه دامنی دارم پاک
امید بتاریکی شد و بیم هلاک چون من ز جهان بمرگ چه باک

(مجلس، ۲۶۱ پ؛ فاتح، ۸۳ پ؛ دیوان چاپی، ۵۴۳؛ دیوان انوری، ۱۰۰۳)

در دیوان چاپی عصمت بخارایی و دو نسخه فاتح و مجلس، سه رباعی با مضمون «دستارچه» دیده می‌شود. این سه رباعی، در دیگر دستنویس‌های دیوان عصمت، وجود ندارد. ما دو رباعی از این سه

(۱۰) در دو نسخه مجلس و فاتح چنین است؛ هم تکرار قافیه دارد و هم تضاد معنوی با مصراع بعد. در دیوان انوری: «عالم خاک».

در دیوان چاپی گویا به قرینه معنوی مطابق ضبط دیوان انوری اصلاح شده است.

(۱۱) متن مطابق نسخه فاتح است. در نسخه مجلس، رسم حروف یکسان است، اما هیچ‌کدام نقطه ندارد. در نسخه چاپی: «به زندگی» که معلوم است برای معنادار کردن شعر، چنین حدس زده شده است. ضبط درست مصراع مطابق دیوان انوری چنین است: «امید بقا یکی شد و بیم هلاک».

رباعی را در کلیات اوحدی مراغی شاعر قرن هشتم هجری یافتیم:

[۱۳]

دستارچه را دست تو در می باید
از چشم من و لب تو تر می باید
نتوان که چو دستارچه دستت بوسم
زیرا که به دستارچه زر می باید
(مجلس، ۲۶۰ پ؛ فاتح، ۸۲ ر؛ دیوان چاپی، ۵۳۹؛ کلیات اوحدی مراغی، ۴۴۸)

[۱۴]

خواهم که لب باده پرستت بوسم
و آن عارض خوب و چشم مستت بوسم
صد نقش چو دستارچه بر آب زدم
باشد که چو دستارچه دستت بوسم
(مجلس، ۲۶۰ پ؛ فاتح، ۸۲ پ؛ دیوان چاپی، ۵۴۴؛ کلیات اوحدی مراغی، ۴۴۴)

اوحدی مراغه‌ای به این مضمون علاقه زیادی داشته است و در کلیات او سه رباعی دیگر با همین مضمون یافت می‌شود (ص ۴۳۶، ۴۳۹). از شاعران هم عصر او، روح عطار شیرازی نیز چهار رباعی در طلب دستارچه دارد (رک. جنگ رباعی، ۵۴۸).^{۱۲} من حدس می‌زنم که دیگر رباعی دستنویس‌های فاتح و مجلس (و نسخه چاپی) نیز از عصمت بخارایی نباشد. زیرا سایر نسخه‌ها فاقد این رباعی هستند و احتمالاً این رباعی را از منبعی گرفته‌اند که بنده موفق به شناسایی آن نشده‌ام. رباعی مذکور این است:

[۱۵]

دستارچه در دست تو بازی می‌کرد
با زلف و خطت دست‌درازی می‌کرد
زانش ز کمر به سر فرو آویزند
کو بالب تو دست‌درازی می‌کرد
(مجلس، ۲۶۰ پ؛ فاتح، ۸۲ ر؛ دیوان چاپی، ۵۴۲)

قافیه مصراع دوم و چهارم یکسان است و تکراری. صورت صحیح رباعی مطابق ضبط بیاض انیس العارفین (برگ ۴۲۵ پ) چنین است:

دستارچه بالعل تو بازی می‌کرد
هر لحظه به بوسه ترک‌تازی می‌کرد
دانی ز کمر سرش چرا گشت نگون؟
زیرا به لبست دست‌درازی می‌کرد

انیس العارفین به سال ۸۲۷ ق در زمان حیات عصمت بخارایی گردآوری شده و احتمال آنکه رباعی از او به این سفینه راه یافته باشد، کم است.

۱۲) گردآورنده جنگ انیس العارفین، هشت رباعی با مضمون «دستارچه» نقل کرده (برگ ۴۲۵ پ، ۴۲۶) که نشان می‌دهد این مضمون در قرن هشتم هجری مورد توجه شاعران بوده است.

در میان رباعیات مشکوک دیوان عصمت بخارایی، این رباعی نیز از آن اوحدی مراغه‌ای است:

[۱۶]

شمع از تن خود گذشت و آزاد بسوخت
من بنده شمعم که ز بهر دل خلق
بر آتش غم خنده زنان شاد بسوخت
از بهر دل شیرین چو فرهاد بسوخت^{۱۳}

(مجلس، ۲۶۱؛ فاتح، ۸۲؛ کلیات اوحدی مراغی، ۴۳۳)

رباعی زیر، با روایاتی متفاوت، در برخی متون کهن عرفانی از قبیل: اسرارالتوحید (ص ۳۲۹)، تمهیدات عین القضاة همدانی (ص ۴) و کشف الاسرار میبیدی (۱: ۳۳۱) نقل شده است و امکان ندارد که سروده عصمت بخارایی باشد. نجم رازی رباعی را به ابوسعید ابوالخیر نسبت داده (مرصاد العباد، ۲۰۲؛ مرموزات اسدی، ۵۸) و در نزهة المجالس (ص ۱۱۹) نیز به نام شیخ است:

[۱۷]

ما را به جز این جهانی جهانی دگر است
قلاشی و زندی است سرمایه عشق
جز دوزخ و فردوس، مکانی دگر است
خودرایی و زاهدی جهانی دگر است

(مجلس، ۲۶۱؛ فاتح، ۸۲؛ دیوان چاپی، ۵۳۸)

نجم رازی، رباعی زیر را در کتاب خود آورده (مرصاد العباد، ۲۲۳) و با توجه به تاریخ تألیف کتاب و تاریخ کتابت نسخه‌های آن، انتسابش به عصمت بخارایی منتفی است:

[۱۸]

چون یوسف باغ در چمن می‌آید
یعقوب دلم، نعره زنان می‌گوید:
بویی ز زلیخا سوی من می‌آید
فریاد که بوی پیرهن می‌آید!

(مجلس، ۲۶۱؛ فاتح، ۸۲؛ دیوان چاپی، ۵۳۹)

چهار رباعی سرگردان

غیر از رباعیات بالا، چهار رباعی دیگر هم به عصمت بخارایی منسوب است که در منابع دیگر، به اسم شاعری غیر از او دیده می‌شود. از جمله آن‌ها، رباعی زیر است که اوحدی بلیانی، آن را جزو منتخب اشعار عصمت بخارایی درج کرده است (عرفات العاشقین، ۴: ۲۴۹۱):

(۱۳) مصراع چهارم ایراد وزنی دارد. ضبط متن بر اساس نسخه مجلس است؛ در نسخه فاتح هم ضبط این مصراع نابسامان است: «از بهر شیرینی چو فرهاد بسوخت». درست آن مطابق کلیات اوحدی مراغی چنین است: «ببرید ز شیرین و چو فرهاد بسوخت». رباعی، در دیوان چاپی نیست و یکی از آن دو رباعی از چشم افتاده است. ضبط‌های نامطمئن و مخدوش چنین دستنویس‌هایی، یکی از قرائن جانبی مخدوش بودن نسخه پایه است.

گر دیده بیندم به خیال تو خوشم ور بگشایم به خط و خال تو خوشم
القصه، چه در خواب و چه در بیداری دایم به تماشای جمال تو خوشم

این انتساب، از جانب هیچ کدام از دستنویس‌های دیوان عصمت بخارایی حمایت نمی‌شود. ضمن اینکه آن را در دیوان جامی نیز مشاهده کرده‌ایم (۲: ۴۱۰) و به نظر می‌رسد از آثار جامی است و بلیانی در این انتساب به خطا رفته است.

رباعی زیر (دیوان عصمت بخارایی، ۵۴۲):

با یار موافق آشنایی خوشتر وز همدم بی وفا جدایی خوشتر
چون سلطنت زمانه بگذاشتنی است^{۱۴} پیوند به ملک بی‌نواپی خوشتر

جزو رباعیات منسوب به شیخ ابوسعید ابوالخیر نقل شده است (رک. سخنان منظوم ابوسعید ابوالخیر، ۴۶) و شاید با توصیفات قبلی چنین به نظر آید که جزو اشعار الحاقی دیوان عصمت بخارایی است. اما با توجه به اینکه رباعی مذکور در چند دستنویس کهن دیوان عصمت دیده می‌شود (سنا، ۲۷۱؛ بریتانیا، ۳۰۸ پ؛ دانشگاه، ۱۶۲ پ) و تقی کاشانی نیز آن را جزو اشعار عصمت بخارایی آورده (خلاصه‌الاشعار، ۲۰۸ ر)، احتمال زیادی دارد که سروده عصمت بخارایی باشد. این نکته را باید به خاطر داشت که بسیاری از رباعیات منسوب به ابوسعید، سروده دیگران است و در صحت انتساب آن‌ها به شیخ ابوسعید، تردیدهای جدی وجود دارد.

مرحوم نفیسی، رباعی زیر را به نقل از نظم‌گزیده تألیف محمد صادق ناظم تبریزی (سال ۱۰۳۶ ق) داخل دیوان عراقی همدانی کرده و به نظر می‌رسد منبعی غیر از این اثر در اختیار نداشته است (کلیات عراقی، ۳۲۱):

ای مایه اصل شادمانی غم تو خوشتر ز حیات جاودانی غم تو
از حُسن تو رازها به گوش دل من گوید به زبان بی‌زبانی غم تو^{۱۵}

رباعی مذکور، بر خلاف سایر رباعیات الحاقی، در اغلب نُسخ دیوان عصمت بخارایی موجود است (چاپی، ۵۴۵؛ بریتانیا، ۳۱۰ پ؛ دانشگاه، ۱۶۴ پ؛ مجلس، ۲۵۶ ر؛ فاتح، ۸۰ ر) و به احتمال زیاد از سروده‌های عصمت بخارایی است.

اوحدی بلیانی، رباعی زیر را جزو سروده‌های قوام‌الدین ابواسحاق بنجیری (د. ۷۶۴ ق) که به عنوان استاد حافظ از او یاد کرده، آورده است (عرفات العاشقین، ۵: ۳۰۴۸):

۱۴) مصرع سوم رباعی در نسخه چاپی و دستنویس‌های مجلس (برگ ۲۵۶ پ) و فاتح (برگ ۸۰ ر) چنین است: «با این همه زیرکی نشاید بود». این مصرع، علاوه بر آنکه هیچ پیوند معنوی با سه مصرع دیگر ندارد، جزوی از رباعی دیگر شاعر است که در دو دستنویس مذکور قبل از رباعی مورد اشاره کتابت شده است: «ای جور تو خوشتر ز وفای همه کس». چنین اشتباهاتی (تداخل مصرع‌های دو شعر پشت سر هم) در امر کتابت بسیار رایج است.

۱۵) عارف دارابی نیز رباعی را به اسم عراقی آورده (لطایف الخیال، ۱: ۲۶۷) و احتمالاً منبع او نیز نظم‌گزیده بوده است.

ای ظلّ عنایت پناه همه کس وی رحمت تو گریزگاه همه کس
ارباب گناه را ز تقصیر چه غم؟ چون لطف تو گشته عذرخواه همه کس

این رباعی نیز با اندکی تفاوت در مصراع نخست، در همه نسخه‌های دیوان عصمت بخارایی دیده می‌شود (چاپی، ۵۴۲؛ بریتانیا، ۳۰۷ پ؛ دانشگاه، ۱۶۰؛ مجلس، ۲۵۵؛ فاتح، ۷۹ پ)؛ «ای سایه رحمتت پناه همه کس»؛ و احتمال آنکه اوحدی بلیانی در انتساب رباعی به قوام بنجیری خطا کرده باشد، زیاد است. تقی کاشانی نیز رباعی را جزو اشعار عصمت بخارایی ثبت کرده است (خلاصه الاشعار، ۲۰۷ پ). این نقل هم بر قوت انتساب رباعی به عصمت بخارایی می‌افزاید. ابوصالح رضوی در اوایل سده دوازدهم هجری، رباعی مذکور را به عراقی همدانی منسوب داشته است (جواهر الخیال، ۴۶)؛ ولی در هیچ کدام از دو چاپ کلیات عراقی همدانی چنین رباعی نیست.

رباعیات از قلم افتاده

هنگام بررسی نسخه‌های خطی دیوان عصمت بخارایی (دستنویس‌های مندرج در جدول پیشین)، متوجه شدم که چهارده رباعی در این منابع وجود دارد که در دیوان چاپی و دو نسخه خطی فاتح و مجلس اثری از آن‌ها نیست. دو رباعی نیز در تذکره خلاصه الاشعار تقی کاشانی جزو رباعیات عصمت بخارایی نقل شده است که در هیچ کدام از نسخ در دسترس من موجود نیست. این دو رباعی را با قید احتیاط در دنباله چهارده رباعی از قلم افتاده عصمت بخارایی می‌آورم.

[۱]

این طارم حقه‌باز دیرینه‌اساس دزدیده هزار مِهَره در زیرِ پلاس
در چرخ بسانِ طاس بازی است مدام شب خرقه زرنگار^{۱۶} و خورشید چو طاس
(بریتانیا، ۳۰۸ پ؛ اسعد، ۳۰۹؛ راشد، ۲۸۴ پ)

[۲]

در معرکه جهان بی رحمت و مهر پیوسته بسانِ طاس بازی است سپهر
در چرخ درآید و به بازی ببرد در خرقه زرنگار، طاس مه و مهر
(بریتانیا، ۳۰۸ پ؛ اسعد، ۳۰۸؛ راشد، ۲۸۴ پ)

[۳]

در معرکه زمانه سفله‌نواز طاسی است مه و مهر و فلک طاسک‌باز
چرخ‌ی زده در خرقه ازرق شب و روز طاسی بزد و طاس دگر آرد باز^{۱۷}
(بریتانیا، ۳۰۸ پ؛ اسعد، ۳۰۹؛ راشد، ۲۸۴ پ)

(۱۶) بریتانیا: خرقه در پلاس.

(۱۷) در دستنویس اسعد افندی این رباعی دوبار پشت سر هم کتابت شده است.

[۴]

دایم دل و چشم مردم بی خور و خواب
در خرقه خاک، طاس بازان اجل
(بریتانیا، ۳۰۸ پ؛ اسعد، ۳۰۹ ر؛ راشد، ۲۸۵ ر)

[۵]

چون توسن شه قدم به جولان انداخت
پیشش مه نوز سیم^{۱۸} چوگان آورد
(بریتانیا، ۳۰۹ پ؛ سنا، ۲۷۲؛ دانشگاه، ۱۶۰ پ؛ راشد، ۲۸۲ پ)

[۶]

از طعنه هیچ منکرم ننگی نیست
گویند دوییت^{۱۹} رنگین گویم
(بریتانیا، ۳۰۹ پ)

[۷]

درویش چو خوان جست و جو آراید
آرایش خوان جست و جو، درد دل است^{۲۰}
(بریتانیا، ۳۰۹ پ؛ اسعد، ۳۰۹ ر؛ راشد، ۲۸۵ ر)

[۸]

دی بر در دوست خواستم داد از دل
گفتا به منش سپار تا خون نشوی
(بریتانیا، ۳۰۹ پ)

[۹]

خواهیم به خون جامه نمازی کردن
مشکین رسن زلف پری رویان^{۲۱} را

(بریتانیا، ۳۰۹ پ؛ سنا، ۲۷۲؛ دانشگاه، ۱۶۳ پ؛ پاریس، ۳۶۶ پ؛ راشد، ۲۸۲ پ)

(۱۸) دانشگاه استانبول: پیشش، سه نسخه دیگر: پیش؛ سنا، راشد؛ ز مشک.

(۱۹) «دوییت» حدس ماست. در اصل، کلمه دیگری است شبیه: «تو نیت». وزن مصراع، بسامان نیست.

(۲۰) طرح و فضا و کلمات رباعی را از یک رباعی کهن وام ستانده است (رک. مرصاد العباد، ۳۸۵): «در عشق تو از ملامتم ننگی نیست».

(۲۱) بریتانیا: در دل ماست.

(۲۲) بریتانیا: نکورویان.

[۱۰]

توحید ز نامش آتش افروختن است
بیگانه شو از عقل و خرد در ره عشق
وز پرتو آن، هر دو جهان سوختن است
کآنجا نه مقام حکمت آموختن است
(بریتانیا، ۳۱۱ر؛ سنا، ۲۷۴؛ دانشگاه، ۱۶۱ر؛ فاتح، ۲۲۵ر؛ راشد، ۲۸۳پ)

[۱۱]

هر دل که به مهر دلستان برخیزد
برخیز و حجاب خویش برگیر ز راه
باید که نخست از سر جان برخیزد
کین دوری صوری از میان برخیزد
(بریتانیا، ۳۱۱ر؛ سنا، ۲۷۵؛ دانشگاه، ۱۶۲ر؛ فاتح، ۲۲۵ر؛ افندی، ۲۸۴ر؛ فاتح، ۲، ۸۱پ)

[۱۲]

از خوابِ غرور هر که بیدار نشد
هر دل که چشید جرعه از ساقی عشق
شایسته عشق و محرم یار نشد
شد مست چنان که هیچ هشیار نشد
(بریتانیا، ۳۱۱پ؛ دانشگاه، ۱۶۲پ)

[۱۳]

چون ماه شبی لاله عذاری سرمست
چون شمع فروغ روی او دید ز شرم
می رفت به کوجه ای فناری^{۲۳} در دست
لرزید بسی و در پس پرده نشست
(بریتانیا، ۳۱۲ر؛ اسعد، ۳۰۸پ؛ راشد، ۲۸۴پ)

[۱۴]

از ناز به اوج عرش سایم سر خویش
دارم گهر از اشک و زر از رخ، بگذار
گر جای دهی چو سایه ام بر در خویش
تا پیشکشت کنم زر و گوهر خویش
(دانشگاه، ۱۶۳ر)

تقی کاشانی، در منتخب اشعار عصمت بخارایی، هفده رباعی نقل کرده که همان طور که پیشتر گفتیم، دو رباعی آخر آن (خلاصه الاشعار، ۱۹۷پ)، در دستنویس های دیوان عصمت بخارایی، رؤیت نشد و صحت انتساب آن ها به عصمت قطعی نیست. این دو رباعی را با منابع دیگر (جنگ ها و تذکره ها) سنجیدم. به نام شاعر دیگری نیز پیدا نیامد و به اصطلاح، مدعی و معارضی ندارد و از قبیل رباعیات سرگردان نیست:

(۲۳) فنار به معنی فانوس است (رک. زبدة التواریخ، حافظ ابرو، ۸۵۰:۴؛ به نقل از «سامانه جستجوی دادگان» فرهنگستان زبان و ادب فارسی).

[۱۴]

ای با تو زمان زمان دلم مایل تر
گفتم روزی غم تو آسان گردد
من روز به روز در غمت بی دل تر
هر روز شد از روز دگر مشکل تر

[۱۵]

بی لعل تو چون غنچه دلم پُر خون است
آزار جدایی تو از حد بیش است
در گریه بیاض دیده ام گلگون است
انده و فراق از حساب افزون است

سخن پایانی

تصحیح علمی دیوان عصمت بخارایی از ضروریات حوزه تحقیق در شعر فارسی است. برای این منظور، علاوه بر نسخه‌هایی که در این مقاله مورد استفاده قرار گرفته، چندین نسخه کهن دیگر از قرن نهم و دهم هجری وجود دارد که به دلیل نداشتن رباعی، از آن‌ها یاد نشد. علاوه بر آنچه بر در فنخا آمده، چند نسخه مهم دیگر که در بردارنده دیوان یا منتخب اشعار عصمت بخارایی است، در کتابخانه‌های جهان یافت می‌شود:

- مجموعه دواوین، دستنویس Ms. Elliott. 121 کتابخانه بادلیان آکسفورد، ۸۳۹ ق
- مجموعه اشعار، دستنویس شماره ۹۶۵ کتابخانه مجلس، ۸۵۸ ق
- مجموعه دواوین، دستنویس شماره ۷۱۵ کتابخانه لالا اسماعیل، ۸۸۳ ق
- مجموعه دواوین، دستنویس شماره ۴۰۷۱ کتابخانه فاتح، سده نهم ق
- مجموعه دواوین، دستنویس شماره ۱۹۳۷ کتابخانه لاله لی، ۹۰۷ ق
- دیوان عصمت بخارایی، دستنویس شماره ۵۳۰۵ کتابخانه حاجی محمود افندی، سده دهم ق
- دیوان عصمت بخارایی، دستنویس شماره F.940 کتابخانه دانشگاه استانبول، سده دهم ق^{۲۴}

(۲۴) در کتابخانه دانشگاه استانبول یک نسخه کهن دیگر از دیوان عصمت بخارایی موجود است (شماره F. 493) که به سال ۸۷۲ ق کتابت شده است که از کم و کیف آن اطلاعی ندارم (رک. فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه دانشگاه استانبول، ۲۲۷-۲۲۸).

منابع

- اسرار التوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید، محمد بن منور میهنی، تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران، نشر آگه، چاپ دوم: ۱۳۶۷، ج ۲
- انیس العارفین، دستنویس شماره ۳۴۳۲ کتابخانه اسعد افندی، کتابت تاج الدین علی بن احمد تبریزی، ۸۲۷ ق، ۴۸۱ برگ
- تذکره الشعراء، امیر دولتشاه سمرقندی، به اهتمام ادوارد برون، لیدن، مطبعه بریل، ۱۹۰۰م
- تمهیدات، عین القضاة همدانی، تحقیق عقیف عسیران، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۱
- جنگ رباعی، سید علی میرافضلی، تهران، انتشارات سخن، ۱۳۹۴
- جواهر الخیال، ابوصالح رضوی، دستنویس شماره ۴۵۱۸ آستان قدس رضوی، کتابت لطفعلی یوزباشی ایواغلی، سده ۱۲ ق، ۵۸ برگ
- حبیب السیر فی اخبار افراد بشر، غیاث الدین خواند امیر، زیر نظر محمد دبیرسیاقی، تهران، انتشارات خیام، چاپ چهارم: ۱۳۸۰، ج ۴
- خلاصه الاشعار و زبدة الافکار، میر تقی الدین محمد کاشانی، دستنویس شماره ۱۰۴ب دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، نستعلیق سده ۱۰ ق، به خط مؤلف، برگ ۱۹۴ پ. ۲۰۸ر
- دیوان انوری، به اهتمام محمد تقی مدرس رضوی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ پنجم: ۱۳۷۶، ج ۲
- دیوان عصمت بخارایی، به کوشش احمد کرمی، تهران، انتشارات ما، ۱۳۶۶
- دستنویس شماره ۱۰۲۸ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، کتابت جلال غیاث، بدون تاریخ، برگ ۲۶۴
- دستنویس شماره ۳۳۹ کتابخانه مجلس سنا، کتابت حسین بن علی تونی، جمادی الاولى، ۸۲۱ ق، ص ۲۷۸-۱۸۰
- دستنویس Supp.Pers.795 کتابخانه ملی پاریس، کتابت جلال الدین فتح الله، محرم ۸۴۸ ق، برگ ۳۰۲ پ ۳۶۷-ر
- دستنویس OR.3500 کتابخانه موزه بریتانیا، کتابت درویش علی، جمادی الاول ۸۶۴ ق، ۳۱۹ برگ
- دستنویس شماره ۳۸۴۸ کتابخانه فاتح استانبول، کتابت شرف الدین حسین مشهدی، رجب ۸۷۲ ق، برگ ۱ پ ۱۶۲
- دستنویس شماره F.425 کتابخانه دانشگاه استانبول، بدون رقم، سده نهم ق، ۱۶۶ برگ
- دستنویس شماره ۳۸۴۷ کتابخانه فاتح استانبول، بدون رقم، ۲۲۶ برگ
- دستنویس شماره ۲۶۷۳ کتابخانه اسعد افندی، بدون رقم، ۳۱۳ برگ
- دستنویس شماره ۱۲۶۰ کتابخانه راشد افندی، کتابت عبدالکریم بن ملا باقيجان، بدون تاریخ، ۲۸۸ برگ
- دیوان کمال الدین اسماعیل اصفهانی، تصحیح و تحقیق: محمدرضا ضیاء، تهران، بنیاد موقوفات افشار، ۱۳۹۹
- دیوان جامی، تصحیح اعلاخان افصح زاد، تهران، انتشارات میراث مکتوب، ۱۳۷۸، ج ۲
- زبدة التواریخ، حافظ ابرو، تصحیح: سید کمال حاج سید جوادی، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۰، ج ۴
- سخنان منظوم ابوسعید ابوالخیر، سعید نفیسی، به کوشش سعید نفیسی، تهران، ۱۳۳۴
- سفینه تبریز (چاپ عکسی)، ابوالمجد تبریزی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۸۱
- سفینه کهن رباعیات، تصحیح و تحقیق ارحام مرادی و محمد افشین وفايي، تهران، انتشارات سخن، ۱۳۹۵

- عرفات العاشقین و عرصات العارفین، تقی‌الدین اوحدی بلیانی، تصحیح محسن ناجی نصرآبادی، تهران، انتشارات اساطیر، ۱۳۸۸، ۷ ج
- فهرست دستنویس‌های فارسی کتابخانه فائق، سید محمد تقی حسینی، تهران، انتشارات کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۲
- فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، ابن یوسف شیرازی، جلد سوم، تهران، چاپخانه مجلس، چاپ دوم: ۱۳۵۳
- فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فخا)، به کوشش: مصطفی درایتی، تهران، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۱۳۹۰، ۴۵ ج
- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه دانشگاه استانبول، توفیق هاشم‌پور سبحانی و حسام‌الدین آق‌سو، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۴
- کشف الاسرار و عدة الابرار، رشیدالدین ابوالفضل میبیدی، تصحیح علی اصغر حکمت، تهران، انتشارات امیرکبیر، چاپ پنجم: ۱۳۷۱، ۱۰ ج
- کلیات اوحدی اصفهانی معروف به مراغی، به کوشش: سعید نفیسی، تهران، انتشارات امیرکبیر، چاپ دوم: ۱۳۷۵
- کلیات عراقی همدانی، به کوشش: سعید نفیسی، تهران، کتابخانه سنایی، چاپ سوم: ۱۳۳۸
- مرصاد العباد من المبدء الی المعاد، نجم‌الدین رازی، به اهتمام محمد امین ریاحی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ سوم: ۱۳۶۶
- مرموزات اسدی در مرموزات داودی، نجم‌الدین رازی، تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران، انتشارات سخن، ۱۳۸۱
- نزهة المجالس، جمال خلیل شروانی، به تصحیح محمد امین ریاحی، تهران، انتشارات زوار، ۱۳۶۶
- سامانه جستجوی دادگان (پیکره زبانی فرهنگستان زبان و ادب فارسی)، به نشانی: dadegan.apll.ir